

QO'SHMA GAPNING TA'RIFI VA TASNIFI. ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

203-guruh Boshlang'ich ta'lim
Akbarova Nozimabonu

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarning nazariy asoslarini, xususan, ergash gapli qo'shma gaplarning ta'rifi va tasnifini chuqur tahlil qiladi. Unda ergash gapli qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari, ularning o'zaro bog'lanish usullari va semantik munosabatlari atroflicha yoritilgan. Tadqiqot ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning sintaktik tuzilishi va nutqdagi funksional ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslaydi. Maqolada ushbu turdagi gaplarning grammatik kategoriyalari va ularning nutq jarayonidagi ifoda imkoniyatlari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qo'shma gap, Ergash gap, Sintaksis, Gap tasnifi, Grammatika, Tilshunoslik, Bog'lovchi vositalar, Semantik munosabat

Abstract

This article provides a deep analysis of the theoretical foundations of complex sentences in Uzbek linguistics, particularly focusing on the definition and classification of complex sentences with subordinate clauses. It thoroughly examines the constituent parts of subordinate clauses, their methods of interrelation, and semantic relationships. The research scientifically substantiates the unique characteristics of complex sentences with subordinate clauses, their syntactic structure, and their functional significance in speech. The article also discusses the grammatical categories of these sentence types and their expressive capabilities in the communication process.

Keywords: Complex sentence, Subordinate clause, Syntax, Sentence classification, Grammar, Linguistics, Connective means, Semantic relations

Аннотация

Данная статья представляет глубокий анализ теоретических основ сложноподчиненных предложений в узбекском языкознании, в частности, фокусируясь на определении и классификации сложноподчиненных предложений. В ней подробно рассматриваются составные части придаточных предложений, способы их взаимосвязи и семантические отношения. Исследование научно обосновывает уникальные особенности сложноподчиненных предложений, их синтаксическую структуру и функциональное значение в речи. В статье также обсуждаются грамматические категории этих типов предложений и их выразительные возможности в процессе коммуникации.

Ключевые слова: Сложноподчиненное предложение, Придаточное предложение, Синтаксис, Классификация предложений, Грамматика, Языкознание, Средства связи, Семантические отношения

Kirish

O'zbek tilshunosligida gap sintaksisi markaziy o'rinni egallaydi, chunki u tilning fikr ifodalashdagi murakkab mexanizmlarini ochib beradi. Gaplarning tuzilish xususiyatlarini o'rganish, ayniqsa, qo'shma gaplar tahlili tilning ichki mantiqiy aloqalarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'shma gap o'zbek tilida alohida sintaktik birlik bo'lib, ikki yoki undan ortiq predikativ birliklarning intonatsiya va ma'no jihatdan yaxlit bir butunni tashkil etishi bilan ajralib turadi. Oddiy gapdan farqli o'laroq, u bir emas, balki ikki yoki undan ortiq predikativ asosga ega bo'ladi [1]. O'zbek va boshqa turkiy tillarda qo'shma gaplar semantik munosabatlari, grammatik xususiyatlari, tuzilishi va intonatsiyasiga ko'ra uch asosiy turga bo'linadi: bog'lovchisiz, bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar [1]. Bu tasnif tilning murakkab sintaktik tizimini tushunish uchun fundamental asos yaratadi.

Ushbu tadqiqotning diqqat markazida ergash gapli qo'shma gaplar turadi. Ergash gapli qo'shma gaplar, asosan, bosh va ergash gaplarning turli vositalar orqali bog'lanishi natijasida yuzaga keladi, bunda ergash gap bosh gapni aniqlaydi yoki to'ldiradi [1]. Ularning murakkab tuzilishi va ma'no qatlamlari tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ergash gaplarning ma'no va vazifasiga ko'ra 14 turga bo'linishi ularning tahlilini yanada chuqurlashtiradi [1]. O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplar, xususan, ergash gapli qo'shma gaplar chuqur o'rganilgan bo'lib, 1990-yillardan boshlab tizimli-strukturaviy tahlilga o'tish kuzatilgan [1]. Bugungi kunda ham ushbu mavzu dolzarbligini yo'qotmagan holda, ta'lim resurslarida ham murakkab qo'shma gaplarning turlari, jumladan, ergashgan qo'shma gaplar tizimli ravishda tushuntirilmoqda [2]. Bu esa mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mazkur maqolada qo'shma gapning umumiy ta'rifi va tasnifi asosida ergash gapli qo'shma gaplarning mohiyati, tuzilishi, turlari, sintaktik vazifalari, bog'lanish vositalari hamda ularning nutqdagi uslubiy ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi. Bu orqali o'zbek tilining sintaktik boyligi va murakkablik darajasini yanada chuqurroq anglashga hissa qo'shish maqsad qilingan.

Asosiy qism

Qo'shma gap tushunchasi o'zbek tilshunosligida sintaktik tahlilning fundamental kategoriyalaridan biri bo'lib, murakkab fikr ifodasining asosini tashkil etadi. U ikki yoki undan ortiq predikativ birliklarning ma'no va intonatsiya jihatdan yaxlit bir butunni tashkil etishi bilan xarakterlanadi [1]. Oddiy gapdan farqli o'laroq, qo'shma gapning qurilish materiali so'z yoki so'z birikmalari emas, balki predikativ asosga ega

bo'lgan oddiy gaplardir. Har bir predikativ birlik o'zining grammatik markaziga (ega va kesim) ega bo'lib, ular birgalikda yagona bir sintaktik tuzilmani hosil qiladi. Bu esa tilning mantiqiy aloqalarni ifodalashdagi cheksiz imkoniyatlarini namoyon etadi. Qo'shma gaplarning umumiy tasnifi ularning ichki munosabatlari, grammatik xususiyatlari va bog'lanish usullariga ko'ra amalga oshiriladi. O'zbek tilshunosligida an'anaviy ravishda uch asosiy tur ajratiladi: bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar va ergashgan qo'shma gaplar [1]. Bu tasnif nafaqat nazariy jihatdan muhim, balki nutq jarayonida fikrni turli darajadagi murakkablikda ifodalash uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda predikativ birliklar faqat intonatsiya va ma'no munosabatlari orqali bog'lanadi, bu esa ularga o'ziga xos dinamiklik va ixchamlik bag'ishlaydi. Bog'langan qo'shma gaplar esa teng huquqli predikativ birliklarni bog'lovchi bog'lovchilar yordamida birlashtiradi, ularning orasidagi munosabatlarni aniq ko'rsatadi. Ergashgan qo'shma gaplar esa bosh va ergash gaplarning ierarxik munosabatini aks ettirib, murakkab mantiqiy aloqalarni ifodalashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tasnif tilning sintaktik tizimini chuqur anglash va uning nutqdagi funksiyalarini tushunish uchun mustahkam asos yaratadi. Zamonaviy ta'lim resurslarida ham murakkab qo'shma gaplarning turlari, jumladan, ergashgan qo'shma gaplar tizimli ravishda tushuntirilmogda, bu esa mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi [2].

Ergash gapli qo'shma gaplar o'zbek tilining sintaktik tizimida murakkab fikrlar, mantiqiy aloqalar va sabab-oqibat munosabatlarini ifodalashda markaziy o'rin tutadi. Ularning mohiyati bosh va ergash gaplar o'rtasidagi ierarxik munosabatda, ya'ni bir gapning ikkinchisiga tobe bo'lishida namoyon bo'ladi. Ergash gap bosh gapni aniqlaydi, to'ldiradi, izohlaydi yoki uning mazmunini turli jihatdan konkretlashtiradi [1]. Bu tobelik munosabati ma'no jihatdan ham, grammatik jihatdan ham o'z aksini topadi. Ergash gap odatda bosh gapdagi biror bo'lakni (ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) izohlab keladi yoki butun bosh gapning mazmuniga qo'shimcha ma'lumot beradi. Ergash gapli qo'shma gapning tuzilishi bosh gap va bir yoki bir nechta ergash gapdan iborat bo'ladi. Bosh gap odatda mustaqil ma'no va grammatik tuzilishga ega bo'lib, o'zicha to'liq fikrni ifodalay oladi. Ergash gap esa bosh gapga bog'liq bo'lib, uning ma'nosini to'ldirmasa yoki aniqlamasa, mustaqil holda qo'llanila olmaydi. Har bir gap o'zining predikativ markaziga ega bo'ladi, ya'ni o'zining egasi va kesimi mavjud. Biroq, ergash gapning kesimi ko'pincha maxsus shakllarda (masalan, harakat nomi, sifatdosh, ravishdosh shakllari yoki ergash bog'lovchilar bilan kelgan fe'l kesimlar) ifodalanib, uning tobelik xususiyatini ko'rsatadi. Tuzilish jihatidan ergash gaplar bosh gapdan oldin, keyin yoki uning ichida kelishi mumkin. Ergash gapning joylashuvi uning ma'no va uslubiy vazifasiga bog'liq bo'ladi. Masalan, sabab ergash gaplar ko'pincha bosh gapdan oldin kelib, asosiy voqea sababini oldindan ko'rsatadi, maqsad ergash gaplar esa odatda bosh gapdan keyin kelib, harakatning maqsadini

izohlaydi. Bu tuzilishiy xilma-xillik tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, murakkab fikrlarni aniq va tushunarli tarzda bayon etishga xizmat qiladi. Ergash gapli qo'shma gaplarning mohiyatini anglash, ularning ichki mantiqiy aloqalarini tushunish tilning sintaktik boyligini va fikrni ifodalashdagi nozikliklarini chuqur idrok etish imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida ergash gaplar ma'no va vazifasiga ko'ra chuqur tasniflangan bo'lib, ularning 14 turi ajratib ko'rsatiladi [1]. Bu turlar tilning murakkab mantiqiy aloqalarni ifodalashdagi boy imkoniyatlarini aks ettiradi va bosh gapdagi ma'lum bir bo'lakni izohlaydi yoki butun bosh gapning mazmuniga qo'shimcha ma'lumot beradi. Ergash gaplar bajaradigan sintaktik vazifasiga ko'ra bir necha katta guruhga bo'linadi:

Bosh gapdagi gap bo'laklarini izohlovchi ergash gaplar: Bularga ega ergash gap, kesim ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap va aniqlovchi ergash gaplar kiradi. Masalan, ega ergash gap bosh gapdagi egaga nisbatan qo'shimcha ma'lumot beradi ("Kimki mehnat qilsa, rohat ko'radi"), to'ldiruvchi ergash gap esa bosh gapdagi to'ldiruvchi o'rnida keladi ("Men bilamanki, u keladi"). Aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi biror ot yoki otlashgan so'zni aniqlaydi ("Men o'qigan kitob shunday ediki, uni hech kim unutmaydi").

Bosh gapdagi harakatning holatini aniqlovchi ergash gaplar (hol ergash gaplar): Bu guruhga payt ergash gap, o'rin ergash gap, sabab ergash gap, maqsad ergash gap, shart ergash gap, to'siqsiz ergash gap, natija ergash gap, miqdor-daraja ergash gap, o'xshatish-qiyoslash ergash gap va holat ergash gaplar kiradi. Har bir turi bosh gapdagi harakatning bajarilish vaqti, o'rni, sababi, maqsadi, sharti, to'siqsizligi, natijasi, miqdori, qiyosiy holati yoki umumiy holatini ifodalaydi. Masalan, sabab ergash gap bosh gapdagi harakatning sababini izohlaydi ("U xursand edi, chunki imtihondan yaxshi o'tgan edi"), shart ergash gap esa harakatning yuzaga kelishi uchun shartni ko'rsatadi ("Agar yomg'ir yog'sa, ekinlar unadi"). Payt ergash gap harakatning bajarilish vaqtini bildiradi ("Quyosh botgach, hamma uyiga qaytdi").

Bu turlarning har biri o'ziga xos bog'lanish vositalari va sintaktik xususiyatlarga ega bo'lib, nutqda fikrning aniq, mantiqiy va uslubiy jihatdan boy ifodalanishini ta'minlaydi. Ularni o'rganish tilning ichki mantiqiy tuzilishini va fikrni ifodalashdagi nozikliklarni tushunish uchun kalit hisoblanadi.

Ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanishida va ularning ma'no munosabatlarini aniq ifodalashda bog'lanish vositalari hamda tinish belgilari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu vositalar bosh va ergash gaplar o'rtasidagi ierarxik aloqani o'rnatishga xizmat qiladi.

Ergash bog'lovchilar: "chunki", "agar", "garchi", "shuning uchun", "qachonki", "toki", "ki", "go'yo" kabi bog'lovchilar ergash gapning turiga qarab qo'llaniladi va o'ziga xos ma'no munosabatini ifodalaydi.

Bog'lovchi vazifasidagi so'zlar: "kim", "nima", "qayer", "qachon", "qanday" kabi nisbiy olmoshlar va ravishlar ergash gap tarkibida biror bo'lak vazifasini bajarish bilan birga, ergash gapni bosh gapga bog'lash vazifasini ham o'taydi.

Kesim shakllari: O'zbek tilida ergash gapning kesimi ko'pincha harakat nomi (-ish, -moq), sifatdosh (-gan, -adigan), ravishdosh (-b, -ib, -gach, -gani) kabi maxsus shakllarda kelib, ergash gapning tobelik xususiyatini ko'rsatadi. Bu shakllar ba'zan bog'lovchisiz ham ergash gapni bosh gapga bog'lay oladi.

Intonatsiya: Bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarda intonatsiya bog'lanishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi, u gap bo'laklari o'rtasidagi ma'no munosabatlarini belgilaydi.

Tinish belgilari ergash gapli qo'shma gaplarning sintaktik tuzilishini aniq ko'rsatish va o'quvchi yoki tinglovchiga fikrni to'g'ri yetkazish uchun zarurdir.

Vergul: Ergash gapli qo'shma gaplarda eng ko'p qo'llaniladigan tinish belgisi verguldir. U odatda bosh gapni ergash gapdan ajratish uchun ishlatiladi, ergash gapning joylashuviga qarab (oldin, keyin yoki o'rtada) tegishli joyga qo'yiladi.

Tire: Ba'zi hollarda, ayniqsa, ergash gap bosh gapning mazmunini keskin izohlaganda yoki natija ma'nosini kuchaytirganda vergul o'rniga tire qo'yilishi mumkin.

Nuqtali vergul: Agar ergash gapli qo'shma gap tarkibida bir nechta ergash gap bo'lsa va ular o'z ichida ham murakkab tuzilishga ega bo'lsa, ularni ajratish uchun nuqtali vergul ishlatilishi mumkin.

Tinish belgilarining to'g'ri qo'llanilishi matnning tushunarligini oshiradi, ma'no nozikliklarini saqlaydi va yozma nutqning grammatik me'yorlariga rioya etilishini ta'minlaydi. Zamonaviy ta'lim resurslari ham bu qoidalarni tizimli ravishda tushuntirib, o'quvchilarga murakkab gap tuzilmalarini o'zlashtirishda yordam beradi [2].

Ergash gapli qo'shma gaplar o'zbek tilining uslubiy boyligini va ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning uslubiy xususiyatlari va nutqdagi ahamiyati tilning kommunikativ va estetik funksiyalarini chuqur tushunishga yordam beradi.

Murakkab fikrni aniq va izchil ifodalash: Ergash gapli qo'shma gaplar bir necha fikrni mantiqiy bog'liqlikda, bir butun holda ifodalash imkonini beradi. Bu ayniqsa ilmiy, publitsistik va rasmiy-idoraviy uslublarda muhimdir, chunki bu uslublar aniqlik, izchillik va dalillilikni talab qiladi. Ular sabab-oqibat, shart-natija kabi murakkab munosabatlarni bir gap doirasida ifodalashga xizmat qiladi.

Nutqning boyligi va rang-barangligini oshirish: Oddiy gaplar bilan ifodalash qiyin bo'lgan ma'no nozikliklari, qo'shimcha izohlar va kontekstual ma'lumotlar ergash gaplar yordamida osonlikcha beriladi. Bu esa nutqni monotonlikdan xalos etib, uni yanada jozibali va ta'sirchan qiladi.

Sintaktik sinonimiya imkoniyatlari: Ergash gapli qo'shma gaplar oddiy gapdagi ayrim bo'laklar bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin, bu esa yozuvchi yoki

so'zlovchiga o'z fikrini turli sintaktik konstruksiyalar orqali ifodalash erkinligini beradi.

Mantiqiy aloqalarni aniq ko'rsatish: Ergash gaplar fikrlar o'rtasidagi sabab, maqsad, shart, payt kabi mantiqiy bog'liqliklarni ochiq-oydin ko'rsatadi, bu esa murakkab ma'lumotlarni oson o'zlashtirishga yordam beradi.

Fikrni izchil va tizimli bayon etish: Ilmiy ma'ruzalar, tahliliy maqolalar va rasmiy hujjatlarda fikrning izchilligi va tizimlilik muhimdir. Ergash gapli qo'shma gaplar bu talablarni qondirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kommunikativ maqsadlarni samarali amalga oshirish: Ular ma'lumot almashish, ta'sir ko'rsatish, ishontirish kabi kommunikativ maqsadlarga erishishda kuchli vosita bo'lib, murakkab g'oyalarni aniq va ishonarli tarzda taqdim etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ergash gapli qo'shma gaplar o'zbek tilining sintaktik tizimining ajralmas qismi bo'lib, fikrni chuqur, aniq va uslubiy jihatdan boy ifodalashda beqiyos ahamiyatga ega. Ularni chuqur o'rganish va nutqda to'g'ri qo'llash til madaniyatini oshirishning muhim shartidir.

Xulosa

Ushbu tadqiqot qo'shma gaplarning umumiy ta'rifi va tasnifi asosida ergash gapli qo'shma gaplarning murakkab mohiyatini, tuzilishini va turlarini chuqur tahlil qildi. Bosh va ergash gaplar o'rtasidagi ierarxik munosabatlar, ularning sintaktik vazifalari, bog'lanish vositalari hamda tinish belgilarining ahamiyati atroflicha yoritildi. Natijada, ergash gapli qo'shma gaplar o'zbek tilida murakkab fikrlarni aniq, izchil va uslubiy jihatdan boy ifodalashning asosiy vositasi ekanligi, tilning kommunikativ va estetik imkoniyatlarini kengaytirishi isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Abduraimova, M. (2022). O'zbek tilida ergash gapli qo'shma gaplarning semantik xususiyatlari. *Oriental Art and Culture*, 3(2), 291-296. – <https://artculture.uz/index.php/journal/article/view/215>
- [2] G'aniyeva, S. A. (2022). Qo'shma gaplarning sintaktik tahlili va ularning nutqdagi ahamiyati. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 3(1), 10-14. – <https://www.interpedagogics.com/index.php/ijapr/article/view/12>
- [3] Xolboyeva, D. M. (2021). Ergash gapli qo'shma gaplarning tasnifiy xususiyatlari. *Science and Education*, 2(11), 932-935. – <https://openscience.uz/index.php/scied/article/view/2143>
- [4] Ergasheva, N. B. (2022). O'zbek tilida ergash gapli qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyatlari. *International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research*, (Special Issue 1), 10-13. – <https://www.ijcst.org/index.php/ijcst/article/view/13>

- [5] Qurbonova, M. M. (2023). O‘zbek tilida qo‘shma gaplarning sintaktik-semantik tahlili. *Academic Research in Educational Sciences*, 4(1), 10-14. – <https://ares.uz/index.php/ares/article/view/672>
- [6] Qodirova, Z. A. (2022). Qo‘shma gaplarning lingvistik tahlili va ularning nutqdagi o‘rni. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 3(1), 15-19. – <https://www.interpedagogics.com/index.php/ijapr/article/view/13>
- [7] Xolmatova, S. K. (2021). Qo‘shma gaplarning sintaktik-semantik xususiyatlari. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 2(1), 1-5. – <https://www.interpedagogics.com/index.php/ijapr/article/view/1>
- [8] Xolmatova, M. S. (2023). O‘zbek tilida ergash gapli qo‘shma gaplarning semantik tahlili. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 4(1), 1-5. – <https://www.interpedagogics.com/index.php/ijapr/article/view/16>
- [9] Sobirova, D. A. (2022). Qo‘shma gaplarning tasnifiy xususiyatlari va ularning o‘ziga xos jihatlari. *Science and Education*, 3(1), 10-14. – <https://openscience.uz/index.php/scied/article/view/2873>
- [10] Xudoyberdiyeva, G. M. (2021). Ergash gapli qo‘shma gaplarning strukturaviy-semantik xususiyatlari. *International Journal of Academic Pedagogical Research*, 2(1), 6-10. – <https://www.interpedagogics.com/index.php/ijapr/article/view/2>